

Tijd en eindtijd in het Oude Egypte

R. van Walsem

Alle levensvormen zijn principieel onderworpen aan de tijd. Voor zover nu bekend, heeft alleen de mens een actief intellectueel engagement hiermee, dat zich in het algemeen kenmerkt als een liefde-haat-verhouding. In het besef van zijn eindigheid legt de mens uiteindelijk het accent op de tweede term waardoor hij in verschillende graden van intensiteit in gevecht is met de tijd. Wie het voorrecht heeft aan de voet van de pyramide van Cheops in Gizeh te staan wordt rechtstreeks en onvermijdbaar met het fenomeen 'tijd' geconfronteerd. De indruk die dit menselijk bouwwerk maakt is op onovertroffen wijze samengevat in de woorden van Umara al-Yamani zoals die zijn overgeleverd door de Egyptische historicus al-Maqrizi (1364-1442), namelijk dat het een bouwsel is 'dat gevreesd wordt door de tijd, toch vreest al het andere in onze huidige wereld de tijd'.¹ Dat de tijd hier als het ware wordt verslagen door een product van de Oudegyptische cultuur, en wel een koningsgraf, leidt op het eerste gezicht tot de vrijwel onontkoombare conclusie dat dus (het denken over) 'tijd' in deze cultuur een centrale plaats moet hebben ingenomen. De vraag is dan *hoe* centraal en *welke* gedachteninhouden hieromtrent te traceren zijn. Illustratief voor de complexiteit en de vele facetten die het fenomeen 'tijd' voor *ons* heeft zijn bijvoorbeeld de inhoudsopgaven van de boeken van G.J. Whithrow en S. Hawking.²

Hoewel het citaat in Maqrizi en Whithrows en Hawkings (sub)titels plus inhoudsopgaven ruim vijfhonderd jaar uit elkaar liggen gebruiken alle drie hetzelfde abstracte begrip 'tijd', waarbij eerstgenoemde dit relateert aan een gebouw dat rond 2575 v.C. is neergezet door een cultuur waarvan het de vraag is of zij het begrip 'tijd' kenden en/of op dezelfde manier beschouwden en hanteerden. In de wervingsbrief aan de auteur stelt een van de redacteurs van dit themanummer met nadruk dat 'niet de tijdrekening als zodanig', maar 'de perceptie van de tijd en de tijdsbeleving in de maatschappelijke context... centraal zal staan'. Dit ogenschijnlijk zo eenvoudige 'recept' behelst echter een

1 Geciteerd in H. Schäfer, *Principles of Egyptian Art* (Oxford 1974) p. 24.

2 *Het tijdsbegrip in de moderne wetenschap* (Utrecht 1965): Universele tijd; Individuele tijd; Wiskundige tijd; RELATIVISTISCHE TIJD; De aard van de tijd. *Het Heelal. Verleden en toekomst van ruimte en tijd* (Amsterdam 1990), o.a.: Ons beeld van het heelal; Ruimte en tijd; Het uitdijend heelal...; Oorsprong en toekomst van het heelal; De pijl van de tijd, enz.

fundamenteel probleem in het gebruik van het lidwoord 'de' voor perceptie, tijd, tijdsbeleving, maatschappelijke context. Zij worden hierdoor, althans voor het oude Egypte, op een te absoluut en daardoor ongedifferentieerd niveau gebracht voor het verkrijgen van een juist inzicht in deze materie. In de ruim 3000-jarige faraonische periode zijn deze begrippen immers niet statisch gebleven, maar kwantitatief en/of kwalitatief geëvolueerd. Men kan daarom, strikt genomen, niet over 'de' tijdsbeleving van 'de' Egyptenaar spreken. In het volgende zullen dan ook facetten en aspecten van tijd aan de orde komen die niet alleen verschillen qua chronologisch voorkomen binnen de Egyptische cultuur, maar ook qua culturele contexten. Dat wil zeggen dat men bijvoorbeeld onderscheid moet maken tussen 'praktische', respectievelijk 'historische' en 'theologisch/filosofische' tijd(shantering), respectievelijk -beschouwing: op het platteland en in '(auto)biografieën' speelt de tijd een andere rol dan in de religieuze verhandelingen ('boeken') in de koningsgraven. Daarbij is inzicht in tijdrekening onontbeerlijk om fundamentele aspecten en eventuele verschillen tussen hen en ons omtrent deze problematiek aan het licht te brengen. Volledigheid is in dit beperkte bestek helaas onmogelijk. De in de laatste noot genoemde bibliografie is een basis voor verdere studie.

Een essentieel punt van verschil is dat de Egyptenaren geen overkoepelend, abstract, dat wil zeggen ongedifferentieerd, woord kenden voor het fysische/universele fenomeen van 'de voortgang en opvolging van de gebeurtenissen en verschijnselen als een zelfstandige en ononderbroken eenheid beschouwd'³, dat wij met de term 'tijd' aangeven. Dit woord is in onze taal als het ware een passe-partout term die met andere componenten nieuwe kwalificerende samenstellingen kan creëren: leef-tijd, winter-/zomer-tijd, zaai-tijd, oogst-tijd, eind-tijd; tijd-loos, tijd-rekening⁴.

Niet-samengestelde woorden die juist rechtstreeks een specifiek(e) tijd(saspect) aanduiden: seconde, minuut, uur, morgen, middag, avond, dag, nacht, gisteren, week, maand, seizoen, jaar, eeuw(igheid) zijn in onze taal betrekkelijk gering in aantal. Dit is anders in het Egyptisch. Men kan zonder veel moeite in het grote *Wörterbuch der ägyptischen Sprache*⁵ 20 à 25 enkelvoudige woorden vinden die kwantitatieve en/of kwalitatieve *aspecten* van

3 Van Dale, *Groot Woordenboek van de Nederlandse Taal* (Utrecht-Antwerpen, 1995) 3, p. 3079, tijd¹.

4 Voor een overzicht van vele samenstellingen met tijd- als eerste component, zie o.c., 3, 3080-3083.

5 A. Erman, H. Grapow (Leipzig 1926-1963).

tijd(seenheden) uitdrukken. Men ziet daarbij in het verloop van ruim 3000 jaar taalontwikkeling een duidelijke toename in zowel het aantal beschikbare woorden betreffende 'tijd' als in de subtiliteit van (bij)betekenis(sen). De nieuwste termen stammen zelfs uit de Grieks-Romeinse periode. Deze duidelijke toename van het eerder genoemde 'engagement' met de tijd loopt parallel aan de ontwikkeling van de taal. De werkwoordsvormen die – in tegenstelling tot onze moderne talen met zeer nauwkeurige tijdsrelaties – aanvankelijk primair het aspect van een handeling als voltooid of voortdurend uitdrukten, waarbij in het midden blijft of iets zich in het verleden, heden of de toekomst afspeelt, transformeerden zich naar constructies en vormen die steeds nauwkeuriger tijdreferenties expliciteren, culminerend in het Koptisch dat bijvoorbeeld zelfs drie afzonderlijke vormen voor het futurum kent.⁶

Een nadere kennismaking met de voornaamste tijdtermen zal aantonen dat de Egyptenaren een verrassend subtiele perceptie en ervaring van 'tijd' hadden en hiervoor niet alleen een adequaat vocabulair ontwikkelden, maar dit ook, met name gedurende het Nieuwe Rijk (\pm 1540-1075 v. C.), in visuele beelden wisten vorm te geven.

Om niet alleen de duur van zijn bestaan als zodanig, maar ook zijn handelen te structuren is de mens gedwongen deze in 'tijden' van verschillende lengte op te delen.⁷ Daarbij staan hem volgens *onze* kennis vier kosmische cycli ten dienste: a) de draaiing van de aarde om haar as in relatie tot het zonlicht, b) de draaiing van de maan om de aarde in relatie tot het zonlicht, c) de draaiing van de aarde rond de zon in combinatie met de inclinatie van de aardas in relatie tot het zonlicht, en d) de draaiingen van de aarde rond zijn as *en* rond de zon in

6 Zie W.C. Till, *Koptische Grammatik (saiidischer Dialekt)* (Leipzig 1950) §§ 252, 306, 308, 329; op pp. 239-242 vindt men een overzicht van alle werkwoordstijden. Het Koptisch is de laatste taalfase van het Egyptisch en leeft tot op heden in de liturgie van de Koptische kerk voort.

7 Het woord 'tijd' is etymologisch (zeer waarschijnlijk) afkomstig van het Sanskriet *dati*, 'verdelen' (*Van Dale Etymologisch Woordenboek. De herkomst van onze woorden* (Utrecht-Antwerpen 1989) p. 749). Hierbij is het interessant te beseffen dat deze term, die oorspronkelijk een principeel *begrensd* resultaat aangaf van deze handeling, te weten een 'deel' van '(beperkte) duur' waarbinnen het bestaan van de verdelende' zich afspeelt - ofwel een deel uit het geheel - een term is geworden voor 'het *onbegrensd* durende' zelf, d.w.z. het *ongedeelde*. Hiermee verenigt het woord 'tijd' in wezen een bivalente, oppositionele semantiek. Het is hetzelfde als wanneer we met het woord 'iets' 'alles' zouden (kunnen) aanduiden. Men kan zich afvragen bij hoeveel andere woorden dit nog meer het geval is.

relatie tot het licht van sterren.⁸

De meest voor de hand liggende en daarom universele indeling is die van dag en nacht, gevolg van de cyclische op- en ondergang van het overall waarneembare hemellichaam de zon. Omdat de zon de oorzaak is voor het onderscheid tussen lichte en donkere 'tijd' is het logisch dat het Egyptische hiërogliefenschrift, zowel twee woorden die wij met 'dag' vertalen, nl. *ra* en *heroe*, als het algemene woord voor nacht, *gerech*⁹ met een zonneschijf afsluit. Beide 'tijden' ontstaan door de *aan-* respectievelijk *afwezigheid* van hetzelfde hemellichaam. De fundamentele, deze basale tijdsindeling ver overstijgende, rol van de zon blijkt doordat achter *allerlei* woorden die iets met tijd te maken hebben een zonneschijf als een zogenaamd 'determinatief' of bepalingsteken wordt geschreven.¹⁰

Gezien de cruciale rol van de zon is het niet vreemd dat de Egyptenaar hem ook zag als de voortbrenger van leven. Zonder tijd(-ruimte) en warmte is immers geen leven mogelijk. Vanhier is het een kleine stap de zon als godheid te beschouwen en zo is de zon(negod), Ra of Re, tevens een van de oudste (schepper)goden¹¹ in Egypte.

De subtiliteit die de Egyptenaren in de beide eerder genoemde zeer oude

8 Cf. L. Depuydt, *Civil Calendar and Lunar Calendar in Ancient Egypt* (Leuven 1997) p. 22-24.

9 Behalve dat het Egyptisch geen klinkers schrijft is het aantal medeklinkers groter dan in onze taal. Er zijn bijv. vier h's die in de egyptologische notatie weergegeven worden door een 'gewone' h, resp. een h met een punt, een boog en een streep eronder. Om deze voor de leek lastige notatie te vermijden worden hier de volgende schrijfwijzen gehanteerd. Zowel de *h*-punt, feitelijk een zachte ch, als de *h*-boog, een harde ch, worden gemakshalve beide als een 'gewone' ch geschreven (de *h*-streep komt niet in tijdtermen voor). De *w* wordt aan het begin van een woord als *w*, maar in of aan het eind als *oe* gespeld. Zowel de *aleph*, als de *ayin*, feitelijk twee zeer verschillende keelklanken, worden eveneens voor het gemak als *a* geschreven. De *j* wordt hier als *i* geschreven en om de uitspraak tussen reeksen medeklinkers mogelijk te maken zet men gewoonlijk een *e*: *hrw* wordt heroe: een puur kunstmatige 'uitspraak' dus en een oude Egyptenaar zou dan ook geen woord van dit gebrabbel verstaan.

10 De enige uitzondering is het woord *djet*, 'eeuwigheid', dat met een teken voor land met of zonder drie zandkorrels wordt afgesloten, zie fig. 2, boven het hoofd van de rechter vrouwenfiguur en p. 8 ff., waar op dit begrip dieper wordt ingegaan.

11 In Egypte is er niet één scheppergod, maar zijn er meerdere scheppingsverhalen waarvan de onderlinge chronologische verhouding niet altijd duidelijk is.

woorden *ra* en *heroe* uitdrukten gaat echter geheel verloren in onze simpele vertaling 'dag'. Ze betekenen namelijk niet exact hetzelfde. *Heroe* is in feite alleen het lichte deel=daglicht van de zonneomloop *ra*, die oorspronkelijk dus overeenkomt met ons woord 'dag' in de zin van 'etmaal'.¹² Het woord komt al voor in teksten uit de 3e dynastie (± 2670 - 2600 v.C.)¹³, terwijl *heroe* en *gerech*, 'nacht', pas later voorkomen.

Ook al is de in een lichte en een donkere helft verdeelde periode tussen twee zonsopkomsten of -ondergangen een bruikbare tijdcyclus, men blijkt toch al zeer vroeg behoefte gehad te hebben deze periode op te delen zowel in kortere eenheden, als wel samen te vatten in langere. Daar de basale tijdsindeling gebaseerd is op een hemellichaam, is het logisch dat men zich voor een verfijndere, respectievelijk grovere indeling eveneens wendt tot hemellichamen. Omdat overdag de zon alles overstraalt wat een eventueel regelmatig genoeg gedrag vertoont om dat deel van een zonneloop in kortere eenheden op te delen, gebruikte men nachtelijke observaties. Uit teksten is bekend dat men de zonnegod bij zijn verschijnen offers bracht. Om het juiste tijdstip te bepalen voor de voorbereidingen om precies bij zonsopkomst de offers te kunnen brengen koos men tegen het einde van de nacht de opkomst van een (heldere) ster¹⁴ als beginpunt. Tussen dit tijdstip en de zonsopkomst bevond zich dus een interval dat gebonden was aan een bepaalde ster. Echter, door rotatieverschillen tussen de aarde, de zon en de sterren verschijnt een dergelijke ster per etmaal bijna 4 minuten eerder dan het voorafgaande. Na 15 dagen verschijnt hij dan ± 1 uur¹⁵ eerder dan de oorspronkelijke tijd, wat veel te vroeg is. Daarom moest men een andere ster die ongeveer op dezelfde plek, d.w.z. dezelfde tijd, als de eerste oorspronkelijk opkwam als nieuwe indicator voor het beginpunt van de offertoebereidselen kiezen, enz. Op empirische basis kwam men zo tot een indeling van de nacht in twaalf 'uren', die *gemiddeld* wel ongeveer 60 minuten duren, maar die niet alle exact even lang zijn, daar het in de praktijk niet

12 Het woord is etymologisch op te splitsen in 'et', 'nog eens', 'tweede' en 'maal', (telkens terugkerend) 'tijdstip' (Van Dale, *Etymologisch Woordenboek*, p. 247, 248, 458-459). Hoewel in Van Dale niet expliciet vermeld, is het voor de hand liggend dat 'nog een tijdstip' impliciet naar een tweede zonsopkomst, resp. zonsondergang verwijst als begrenzing van deze periode.

13 J. Kahl, N. Kloth, *Die Inschriften der 3. Dynastie* (Wiesbaden 1995) index, p. 251.

14 Het kan ook (een ster in) een sterrengroep zijn.

15 In onze definitie van 60 minuten per 'uur'.

voorkomt dat op een oorspronkelijke positie van een ster met een interval van precies dezelfde lengte als het voorgaande een andere ster verschijnt.¹⁶ Door een indeling van de nacht in twaalf 'uren' (Eg. *wenoet* is afgeleid van het woord *weni* 'haasten; voorbij gaan', wat toepasselijk is voor de - vergeleken met de duur van de nacht - snelle opeenvolging van deze intervallen) ligt het voor de hand analoog hieraan de dag ook in 12 uren te verdelen. Om deze te meten maakte men gebruik van een 'schaduwklok' oftewel een zonnewijzer en vanaf het Nieuwe Rijk ($\pm 1550-1070$) van een 'waterklok', een schaal met een maatverdeling waaruit water liep. Door zijn nachtelijke oorsprong was echter het laatste teken in de oudste spelling van het woord *wenoet* een ster en werd daar pas later een zon aan toegevoegd.

Afgezien van de ongelijke lengte van de uren door de niet constante afstand tussen de sterren, was de uurlengte tevens variabel door de wisselende lengte van het dag- en nachtritme over de jaargetijden. 's Zomers is 1/12 deel van de nacht korter dan eenzelfde deel van de dag, terwijl het 's winters omgekeerd is. Alleen tijdens de equinox in maart en september zijn de uren van dag en nacht exact even lang. Omgekeerd, als de uren wel exact even lang zijn gaan er door de jaargetijden heen verschillende aantallen uren in een dag, resp. nacht. Het interessante is nu dat men in een Ramessidische (± 1250 v.C.) kalender van 'goede' en 'kwade' dagen (zie pagina 11) uren van gelijke duur hanteert. In een tabel heeft men het variabele aantal uren van de dag en de nacht per maand in de loop van een jaar genoteerd. Regel een zegt: *Maand een van het overstromingsseizoen, uren van de dag: zestien; uren van de nacht: acht*¹⁷ In regel twee betreft het veertien, resp. tien uren; in regel drie twaalf en twaalf, met andere woorden het is een van de twee maanden met een equinox, de andere staat in regel vier v.o. Men ziet hier dus een ingrijpende wijziging. Onze indeling van het etmaal in 24 gelijke delen gaat daarmee in feite terug op de oude Egyptenaren, al is de hier gegeven verdeling een nogal grove die niet overeenkomt met de astronomische realiteit ter hoogte van Egypte waar de

16 Voor details over deze complexe materie die hier niet verder besproken kan worden, zie R.A. Wells, 'Re and the Calendars', in: A.J. Spalinger (ed.), *Revolutions in Time: Studies in Ancient Egyptian Calendars* (San Antonio 1994) p. 1-37.

17 Hier treffen we de woorden *heroe*, *wenoet* (n.b. ster plus zon) en *gerech* aan; een vertikaal streepje is 1; een boogje is 10; de horizontale streep onder de maanden, uiterst rechts duidt aan dat in het origineel deze woorden in rood geschreven zijn.

kortste nacht ± tien uur bedraagt.¹⁸

De Egyptenaren kenden drie woorden voor tijdseenheden korter dan het uur dat schriftelijk minstens vanaf ±2400 v.C. bekend is. Minstens vanaf het Midden Rijk (±2050-1660 v.C.) geeft de term *at* 'het meest karakteristieke 'moment' van een fenomeen van onbepaalde duur' aan. Van de termen *chat* en *ant*, beide pas bekend sinds de Grieks-Romeinse tijd, geeft de eerste 'moment' (van kortere duur dan *at*), maar langer dan *ant* aan.¹⁹

De voor de dagelijkse praktijk belangrijkste eenheden langer dan een dag zijn de 'maand', het 'seizoen' en het 'jaar'.²⁰ Basis voor een 'stabiele' tijdrekening met langere eenheden vormt uiteraard de omloop van de aarde om de zon, het jaar, in het Egyptisch *renpet* (= 'de zich verjongende'). Blijkbaar is het de Egyptenaren al vroeg opgevallen dat - na een periode van 70 dagen onzichtbaarheid - het vlak voor zonsopkomst voor het eerst weer zichtbaar worden (de zogenaamde *heliakische* opkomst) van de ster Sirius (Eg. *Sepdet*, Grieks *Sothis*) met een regelmatig interval plaats vond van 365 dagen (in onze termen één rotatiecyclus van de aarde rond de zon: een *zonnejaar*). Hierin past twaalf maal een cyclus van 29 of 30 dagen gebaseerd op de fasen van de maan: een 'maand', in het Egyptisch *abd* en geschreven met een maansikkel plus een telwoord. Echter, een *maanjaar* heeft slechts 354 dagen, waardoor ieder derde jaar een dertiende schrikkelmaand ingevoerd moet worden om te voorkomen dat het een volle maand of meer gaat voorlopen op gebeurtenissen die (ook) aan de zonneomloop gekoppeld zijn.²¹ Dit fluctuerende gedrag van de *lunaire* kalender

18 Voor een nauwkeuriger verdeling in een tekst uit de 22e dynastie (±900 v.C.), zie J.J. Clère, 'Un texte atronomique de Tanis', *Kêmi* 10 (1949), p. 3-27, m.n. 7ff.

19 O.c., p. 17. *At* en *ant* worden wel eens conventioneel, maar feitelijk ten onrechte, met 'minuut' en 'seconde' vertaald. Deze precisie hebben de Egyptenaren nooit gehanteerd en de verdeling van een uur in 60 minuten danken wij dan ook aan de Babyloniërs.

20 De van deksels van mummiekisten vanaf ±2150 bekende 'sterrenklokken' die zogenaamde 'dekaden', perioden van 10 dagen, gekoppeld aan 36 sterren(groepen) - 'dekanen' - hanteren, blijven hier verder buiten beschouwing, zie hiervoor C. Leitz, *Altägyptische Sternuhren* (Leuven 1995) m.n. p. 58-116.

21 Een terugkerende gebeurtenis, bijv. een religieus feest, dat op de eerste dag van het *maanjaar* plaatsvindt, valt een *zonnejaar* later op de twaalfde van de eerste maanmaand. Het verschil van elf dagen tussen het zonne- en het maanjaar zorgt er immers voor dat de eerste maand van het volgende jaar elf dagen eerder begint dan die van het vorige maanjaar. Weer een zonnejaar later valt dezelfde gebeurtenis op de 23e dag van de eerste maand en, als men niets deed, het jaar daarop op de '34e' van de eerste=4e dag van de *tweede* maand. Door toevoeging

is onhandig voor administratieve doeleinden, omdat men de ene keer met twee jaren van 12 maanden en de andere keer met een van dertien moet rekenen.

Dit nadeel heeft men ondervangen door het op Sirius gebaseerde zonnejaar van 365 dagen op te delen over twaalf maanden van elk 30 dagen plus de 'vijf (dagen) die op het jaar zijn', oftewel de *epagomenale* (Grieks: 'toegevoegde') dagen, resulterend in de 'civiele kalender' van 365 dagen waarop de onze rechtstreeks teruggaat. De twaalf maanden werden verdeeld over drie seizoenen van vier maanden. In tegenstelling tot onze vier seizoenen, die gebaseerd zijn op de positie aarde-zon, vinden de Egyptische hun oorsprong in het *agraris* ritme dat gebaseerd was op de jaarlijkse overstroming van de Nijl die bij de invoering van deze kalender (min of meer) samenviel met het verschijnen van Sirius. De namen van de seizoenen zijn: *Achet* ('overstroming'²²; juli-oktober), *Peret* ('uitkomst'=het droogvallen van het land, waarna het zaaien volgde; november-februari), *Sjemoe* ('het hete'=de zomer, oogsttijd; maart-juni). Het vaste verschijnen van Sirius bepaalde derhalve het begin van het Egyptische jaar en deze dag, de eerste van de eerste maand van het jaar – 'nieuwjaarsdag' – werd dan ook 'Opener van het jaar' genoemd (Egyptisch *wep renpet*=1, I, *Achet*²³).

Er is echter een complicatie. Hoewel de jaarcyclus van Sirius lijkt te bestaan uit 365 dagen is dit niet echt zo. Het zonnejaar is namelijk een kwart dag *langer*. Dit betekent dat al na vier jaar de civiele kalender een dag voorloopt op het echte zonnejaar. Dit leidt er op den duur onvermijdelijk toe dat bepaalde cyclische gebeurtenissen, zoals Sirius' opkomst, niet langer in de maand waarin ze thuishoren vallen, maar door het jaar heen 'wandelen'. Pas na 1460 jaar ($1460 \times 1/4 = 365$) keert de oorspronkelijke toestand terug, het begin van een nieuwe *Sothiscyclus* (dit is een egyptologische term, de Egyptenaren hadden hier geen woord voor). Is nu door de Egyptenaren voor een (willekeurige) civiele datum de heliakische opkomst van Sirius genoteerd, bijv. 18, III, *Peret*), dan kan men op grond van de afwijking (hij hoort *theoretisch* immers op 1, I, *Achet* te

van de 13e schrikkelmaand valt het feest echter toch weer binnen de eerste maand.

22 Dit is de conventionele 'vertaling', het woord is afgeleid van een woord dat 'schitteren' betekent en vrijwel zeker verwijst naar de overal aanwezige schittering van het water tijdens de overstroming.

23 Hoewel sinds het Nieuwe Rijk de maanden namen hadden, merendeels afgeleid van het belangrijkste feest in die maand, schreef men in de normale notatie altijd 'jaar x, seizoen, maand y, dag z', in egyptologische notatie verwisselt men echter maand en dag bijv.: 'jaar 8, 14, IV, *Peret*'.

verschijnen), met behulp van astronomische tabellen in absolute jaren uitrekenen, wanneer Sirius vóór het begin van onze jaartelling een stand had die deze afwijking oplevert.²⁴

De mathematische kennis van de Egyptenaren was voldoende om de toenemende discrepantie tussen de civiele kalender en het natuurlijke jaar te corrigeren met een schrikkeljaar per vier jaar. Dat het niet gebeurde is te verklaren door het feit dat deze kalender puur administratieve doelen diende, met name voor de fiscus en de vastlegging van *regeringsjaren* van de koningen. Naast de civiele handhaafde men dan ook de lunaire kalender, als *liturgische* voor de bepaling van religieuze feesten en de agrarische cyclus en moest deze wel gekoppeld blijven aan Sirius²⁵. De civiele kalender is volgens astronomische berekeningen ingevoerd rond 2900 v.C. Dit gebruik van twee kalenders kan men opvatten als een 'primitieve' manier van omgaan met tijd die de westerse kalender achter zich gelaten heeft. Men kan het echter evengoed zien als bewijs van juist een subtiel gevoel voor tijd, nl. een onderscheid in 'seculiere' of 'praktische/administratieve' tijd en 'religieuze (feest)tijd'. Is het fixeren van het Kerstfeest op een vaste datum, maar het 'lunair' laten 'vibreren' van Pasen en aanverwante feesten in de solaire westerse kalender wezenlijk minder 'primitief'?

Naast de behandelde termen die, m.u.v. 'moment', niet alleen kwalitatief nauw gedefinieerd, maar ook telbaar zijn, zijn er nog die nooit met een telwoord voorkomen en dus alleen kwalitatieve aspecten betreffen. De belangrijkste zijn: vanaf de derde dynastie (±2650 v.Chr.) *achaoe*, (uiteindelijk stil) 'staande tijd' = '(dienst)tijd', 'leeftijd'; vanaf het Oude Rijk (±2700-2100 v. Chr.) *rek*, ('historische') 'tijd' (van iets/iemand); *haoe*, ('contemporaine') 'tijd'; *noe*, ('juiste') 'tijd(stip)'; *ter*, ('variabele': dag, feest, seizoen) 'tijd/periode'; *dwaoe*, 'morgen' (als dagdeel en als 'na vandaag') en *sef*, 'gisteren'. Tenslotte zijn er nog vanaf het Oude Rijk woorden als *mesjeroe* en *chawy* en vanaf het Nieuwe

24 Zo heeft men enige *astronomische* data voor het oude Egypte kunnen bepalen. De tot nu toe oudste Sothisnotatie stamt uit het 7e jaar van Sesostris III: ±1872 v.C. Hoewel een astronomisch berekend jaar absoluut is, staat hier toch ±, omdat de berekening afhangt vanaf welke breedtegraad de waarneming is gedaan. Een waarneming ter hoogte van Aswan, of Cairo, kan een verschil van enige jaren opleveren. De lokatie m.b.t. deze oudste datum is echter onbekend.

25 Dit voorkwam dat een feest uit bijv. II, Achet terecht kwam in I Sjemu (7 maanden verschil). Het verschil kon nooit meer worden dan de driejaarlijkse schrikkelmaand toestond (zie n. 21).

Rijk ($\pm 1550-1070$ v. Chr.) *wech* die alle met 'avond' vertaald kunnen worden, maar oorspronkelijk verschillende aspecten en fasen van de late middag tot avond aanduiden.

Uit deze uitvoerige bespreking van Oudegyptische tijdtermen blijkt dat de Egyptenaren zich niet alleen zeer vroeg van het fenomeen 'tijd' bewust waren, maar ook met een verfijnd begrippenapparaat poogden hierop vat te krijgen. Al werden zij nooit zo extreem als wij bij hun (sportieve) bezigheden door soms 1000sten van een seconde geterroriseerd, de hoge differentiatiegraad van termen toont dat beheer(sing) van tijd een centrale rol moet hebben gespeeld.

Zeer opvallend is echter dat zij geen op één unieke historische gebeurtenis gebaseerde *lineaire* jaartelling gebruikten zoals wij.²⁶ Hoewel de politieke unificatie, 'de vereniging van de Beide Landen'²⁷, rond 3100 verreweg de belangrijkste gebeurtenis is geweest voor de vorming van één nationale identiteit en dus als een even uniek historisch uitgangspunt gebruikt had kunnen worden voor één *ononderbroken* tijdrekening, is dit nooit het geval geweest. Men begon bij iedere koning opnieuw te tellen, waaruit blijkt dat de 'nationale tijd(sbeleving)' onlosmakelijk met de koning samenhang, ja, zelfs samenviel met zijn ambtsperiode.²⁸ Theologisch was dit onderbouwd door analogie met de schepping. Immers, naast de fysieke schepping (cf. pagina 12) vanuit de ongedifferentieerde 'chaosoccean' *Noen* - d.w.z. op *makrokosmisch* niveau - was door de *cyclische* opkomst (= 'leven', 'orde') hieruit en ondergang (= 'dood', 'chaos') hierin van de zon(negod) Re, ook 'tijd', nl. het verschil tussen licht en donker, geschapen. Op menselijk - d.w.z. *mikrokosmisch* - niveau was de tijd

-
- 26 Namelijk de geboorte van Christus, of zoals bij de Grieken het begin van de Olympische spelen, (776 v.C.), of bij de Romeinen de stichting van Rome (753 v.C.).
- 27 De 'Beide Landen' zijn de in het koningsdogma gepostuleerde 'prehistorische' rijken van Boven (= het Nijldal ten zuiden van het huidige Cairo) en Beneden Egypte (=de Delta). In feite gaat hieraan een complex proces vooraf waarin verschillende, in ieder geval meer dan twee, politieke machtscentra over meerdere generaties uiteindelijk tot een geheel werden samengevoegd.
- 28 Ook dit is minder 'primitief' dan het lijkt. Een vergelijkbaar systeem bestaat in het moderne Japan waar zelfs iedere regeringsperiode van een keizer een officiële eigen naam krijgt. In het vroegste stadium heeft men in Egypte mogelijk alleen gedateerd naar de hele regeringsperiode onder alleen de naam van een machthebber. Een logische volgende stap is het differentiëren van een koningsnaam, d.w.z. een regeerperiode, in afzonderlijke jaren d.m.v. (een van) de belangrijkste gebeurtenis(en) in een jaar.

tussen de dood van de ene en de troonsbestijging van de andere koning a.h.w. identiek aan de 'chaos' van voor de schepping. De opvolger zorgde niet alleen opnieuw voor orde (Eg. *ma-at*), maar was zo ook schepper van (een) nieuw(e) tijd(perk). Als instigators van beslissende religieuze/politieke gebeurtenissen, bijv. het laten maken van godenbeelden of het voeren van oorlog, brachten de koningen a.h.w. 'geschiedenis' voort en waren zij als personen logischerwijs belangrijker dan welke gebeurtenis ook. Daarom was er eerder dankzij, dan ondanks, de unificatie juist alle reden, een cyclische tijdrekening per koning te handhaven - iedere nieuwe koning herhaalde ritueel de 'Vereniging'.²⁹ Dat de goden voor de nieuwe opvolger, d.w.z. door hem voor een 'nieuwe schepping', zorgden toont ook aan dat deze niet als een eenmalige, afgesloten handeling werd opgevat, maar als een herhalend gebeuren, zoals een omschrijving van de scheppingsact met de woorden *sep tepy*, 'eerste maal' bewijst, waarmee het cyclisch accent in de tijdsbeleving wordt benadrukt.

De regeringsperiode van de koning valt onder het begrip *achaoe*, 'dienst/leeftijd' (pagina 7), een onafwendbaar door begin/geboorte en eind/dood begrensde tijdspanne. Ondanks deze eindigheid wordt van koning Wenis (±2350 v.C.) in spreuk 274 van diens 'Pyramideteksten' gezegd: 'De leeftijd (achaoe) van Wenis is nechech, zijn territorium³⁰ is djet'. Hier is duidelijk sprake van een tegenstelling niet alleen tussen een deel t.o.v. een groter 'geheel', maar ook in de aard van deze twee laatste. Dit blijkt uit de spelling: *nechech* eindigt meestal met

29 Indien de exacte totalen, in de juiste volgorde, zonder hiaten, van iedere koning bekend zouden zijn, zou het theoretisch mogelijk zijn, bijv. vanaf de dood van Cleopatra VII (30 v.C.), niet alleen iedere regering uit te drukken in jaren v.C., maar ook op te tellen en de exacte datum van de unificatie te berekenen. Afgezien dat aan deze voorwaarden niet wordt voldaan, is er ook een principiële eigenaardigheid in het tellen van regeringsjaren door de Egyptenaren zelf die dit verhindert. Zo telde men in het Oude en Midden Rijk de resterende tijd van het civiele jaar vanaf de troonsbestijging tot aan de volgende nieuwjaarsdag (1, I, *Achet*) als jaar 1, zodat pas jaar twee *geheel* samenviel met het civiele jaar. Eén civiel jaar omvatte zo 'twee' regeringsjaren, namelijk het laatste van de voorganger *en* het eerste van de opvolger. Pas vanaf het Nieuwe Rijk telde het eerste regeringsjaar echt 365 dagen, waardoor dit bestond uit twee delen van een civiel jaar. Kern van de zaak is, dat dit 'smokkelen' en de slechts *enkele* exacte data een simpele optelsom van alle regeringen onmogelijk maken en daarmee een absolute chronologie die precies correspondeert met onze jaren.

30 Het woord *djer(oe)* betekent '(ruimtelijk) bereik' en vandaar afgeleid 'grens', nl. de overgang tussen het ene bereik en het andere, vandaar dat in de context van een koning 'territorium' een geschikte vertaling is.

een zon, terwijl *djet* nooit met een zon, maar vrijwel altijd met een landteken met of zonder drie zandkorrels wordt gespeld (cf. noot 10). Het betreft *oorspronkelijk* dus een tijds-, respectievelijk een ruimteaspect en wel van een makrokosmische orde, aangezien de tekst elders zegt dat de koning zelfs machtiger is dan de scheppergod Atoem. Met andere woorden: *nechech* is de makrokosmische maar wel eindige 'voorraad tijd': eindig, omdat hij immers is gerelateerd aan de principieel eindige 'leeftijd' waarvan alle mikrokosmische tijdcycli dynamische manifestaties zijn. *Djet* is de makrokosmische, eveneens eindige - immers gerelateerd aan het begrensde territorium - voorraad ruimte waarbinnen alle mikrokosmische gebieden statisch liggen. Voor de Egyptenaren vormen zij dus de wijdste, apart verwoordbare tijds- en ruimtebegrippen.

Daar zowel beweging als stilstand in een ruimte in tijd uitgedrukt kunnen worden, alswel tijd zich slechts kan voordoen waar zich (iets in) ruimte bevindt, is er geen ruimte zonder tijdsaspect, noch tijd zonder ruimteaspect. Met andere woorden, zij vormen de in de scheppingsact gerealiseerde onlosmakelijke, maar wel gedifferentieerde, voor elk bestaan onmisbare ruimtetijd. Hoewel deze gedachte potentieel in Wenis' tekst ligt besloten, is onduidelijk of men zich dit toen al bewust was. Expliciet treft men hem in ieder geval aan rond 2000 v.C in spreuk 335, van de zogenaamde *Sarcofaagteksten*, religieuze teksten in mummiekisten van privépersonen: 'Wat betreft dat wat bestaat, *nechech* is het samen met *djet*'.³¹ Ondanks deze fundamentele en verassend modern aandoende conclusie dat hier 'tijd' *naast* 'ruimte' de basis van het zijnde vormt, is in de loop van de tijd door allerlei equivalenties tussen deze termen en andere begrippen,³² het tijdsaspect van *djet* in vele contexten dat van ruimte zo gaan domineren dat zij al vroeg synoniemen lijken. Men vertaalt beide woorden dan ook meestal met 'eeuwig(heid)'. Het betreft echter eeuwig(heid) in de zin van een tijdsruimte die zo groot is dat daarbinnen de menselijke maten hun zin verliezen. Het gaat niet om 'eeuwig' in de zin van 'begin noch einde hebbend, buiten de tijd staand'³³, omdat beide Egyptische begrippen hun oorsprong namelijk vinden in de schepping (cf. pagina's 8 en 12 ff.). De complexe

31 M.S.H.G. Heerma van Voss, *De oudste versie van Dodenboek 17a. Coffin Texts spreuk 335a* (Leiden 1963) p. 19. Voor een complete vertaling van alle teksten: R.O. Faulkner, *The Ancient Egyptian Coffin Texts, I-III* (Warminster 1973-1978).

32 Bijv. 'gisteren is *djet*'; '*djet* is de nacht'; 'het einde (van het jaar) is *djet*'; 'Osiris (de dodengod) is *djet*', enz., J. Assmann, *Zeit und Ewigkeit im alten Ägypten* (Heidelberg 1975) p. 44.

33 Van Dale, o.c. (cf. n. 3), 1 p. 758, eeuwig¹.

discussie³⁴ over mogelijke verschillen tussen de beide ‘eewigheden’ heeft als algemeen geaccepteerde mening opgeleverd dat in de loop van de tijd *nechech*, ‘eewig(heid)’ in bovenstaande zin, nl. zichzelf vernieuwende=dynamische tijd, d.w.z. *tijdsverloop* is gaan betekenen; daarentegen is *djet*, ‘eewig(heid)’, nl. in zichzelf rustende=statische tijd, d.w.z. ‘*tijdsduur*’. Immers, een (nog) niet afgesloten handeling breidt zich (nog) in de tijd uit en is veranderlijk, ‘wordt nog’, ‘leeft’, daarentegen is de beëindigde handeling definitief onveranderlijk en afgegrensd, ‘duurt alleen’, ‘is dood’.

Deze voor *ons* absolute tegenstelling waarin de dood het laatste woord schijnt te hebben, was dat voor de Egyptenaar niet of op zijn minst minder. Het feit dat de zon na zijn ondergang oftewel dood weer opging deed de Egyptenaren concluderen dat de dood, hoewel eindpunt, toch ook *voorwaarde* voor nieuw leven, oftewel bron voor tijd was. Daar de dood een wezenlijk andere zijnsvorm is dan leven, maakte men onderscheid tussen het tijdregime in de zijnsferen van het hierna- en het hiernumaals. Zo lezen wij in de ‘Leer voor (koning) Merikare’ (±2050 v.C.) m.b.t. de goddelijke rechters die de daden van de overledenen beoordelen: ‘Vertrouw niet op de lengte van jaren! Zij zien de leeftijd (achaoe) als een uur!...Het daar zijn is eeuwig (nechech)’. Deze wezenlijk andere orde van tijdservaring komt men honderden jaren later in het Nieuwe Rijk nog steeds tegen in de rijk geïllustreerde ‘onderwereldboeken’ in koningsgraven. De nachttocht van de zon is hier in twaalf afzonderlijke uren verdeeld waar hij de overledenen voor één uur - voor hun echter een heel leven - doet herleven. In de onderwereld blijkt de tijd zelfs omkeerbaar te zijn: de zon beweegt zich immers van west naar oost. Vandaar dat hij in het twaafde uur van het boek *Amdoeat* een slang van achteren binnen gaat en aan de voorkant verjongd tevoorschijn komt.

Deze ‘relativiteit’ en ‘maakbaarheid’ van verschillende aspecten en eigenschappen van tijd komt nog duidelijker naar voren in de volgende voorbeelden. De op menselijk niveau ervaren onverbiddeijkheid van de tijd bestaat op goddelijk niveau niet. Zo kan men in Dodenboekspreek 71 (Nieuwe Rijk) een bede tot godheden lezen: ‘mogen (jullie) vele jaren toevoegen aan mijn levensjaren, vele maanden aan mijn levensmaanden, vele dagen aan mijn levensdagen, vele nachten aan mijn levensnachten...’³⁵ Daarentegen is futilliteit

34 Via de in W. Westendorf, ‘Raum und Zeit als Entsprechungen der beiden Ewigkeiten’ in M. Görg (ed.), *Fontes atque Pontes. Eine Festgabe für Hellmut Brunner*, Wiesbaden 1983, p. 422-435, geciteerde literatuur kan men de discussie volgen.

35 E. Hornung, *Over de Oudegyptische denkwereld* (Leuven 1995) p. 83.

van het *onvoorstelbaar* langdurende tegenover het *ervaarbare* moment rond 900 v.C. meesterlijk verwoord: 'Laat ons niet in het land van de eeuwigheid (nechech, het dodenrijk) gaan, opdat onze naam niet vergeten worde. Eén ogenblik slechts de stralen van de zon zien is meer waard dan voor eeuwig te heersen over de onderwereld'.³⁶ Dit is een van de meest relativiserende, welhaast cynische opmerkingen over de zin van het 'eeuwige' leven in het hiernamaals en de daaraan gekoppelde investeringen in grafuitrusting en dodencultus, t.o.v. het reële aardse leven. Deze skepsis, of liever fundamentele twijfel, gaat terug op een 'harpenaarslied' rond 2050 v.C. (toegeschreven aan koning Antef) dat eindigt met de woorden: 'Zie, er is niemand die daarheen (=het hiernamaals) gegaan is en teruggekeerd is'. De ultieme conclusie is feitelijk dat alleen het aardse leven telt dat - en daarmee ook de tijd - onomkeerbaar is. In een ander lied van dezelfde auteur wordt het hiernamaals echter verheerlijkt juist ten koste van het aardse leven: 'het land van de eeuwigheid (nechech) ...dat de strijd verafschuwt...Er is geen verblijf in Egypte...De tijd (achaeo) die op aarde doorgebracht wordt is (slechts) een droom'. Tonen vergelijkingen van het leven met een 'uur' of een 'droom' de feitelijke onmacht van de mens over leven en tijd aan, de echte droom kan voor de mens ook een instrument zijn om hoe dan ook hierop toch vat te krijgen d.m.v. 'droomboeken' waarin tientallen droombeelden opgesomd worden met een goede of kwade uitleg. Al worden geen exacte tijden genoemd, het gaat wel degelijk om de *toekomst*, zoals ook de kalenders van goede en kwade dagen (pagina 5) het hele jaar met grote precisie bestrijken onder de aegis van allerlei goden. Een op zich gunstige dag (om dingen te doen), hoeft niet gunstig te zijn m.b.t. de doodsomstandigheden van degenen die erop geboren zijn: '6,II, Achet: gunstig: Een gelukkige dag voor Re in de hemel... Iedereen op deze dag geboren zal sterven in dronkenschap'.³⁷

Naast deze literaire beelden met betrekking tot (levens)tijd hebben de Egyptenaren ook visuele beelden van tijd(sbegrippen) gemaakt. Zo hebben zij bijvoorbeeld de beide 'eeuwigheden', *djet* en *nechech*, als vrouw en man geper-sonifieerd, zoals wij niet wezenlijk anders met 'vader tijd' hebben gedaan.³⁸ Zij hebben echter ook voorstellingen gemaakt waarin zij poogden wezenlijk(e)

36 Assmann, o.c. (cf. n. 32), p. 18.

37 A. e-M. Bakir, *The Cairo Calendar No. 86637* (Cairo 1966) p. 19; C. Leitz, *Tagewählerei*, Wiesbaden, (1994) p. 71.

38 Voor een prachtige iconologische studie over 'vader tijd' zie E. Panofsky *Iconologie. Thema's en symboliek bij de Renaissance-schilders* (Utrecht 1970) p. 60-78.

tijd(saspecten) rechtstreeks weer te geven, bijvoorbeeld de 'geboorte' van de uren (als sterren) uit de tijdslang, of hoe de tijd als een 'dubbel gewonden koord' (*metoei*) uit de hals van de god *Aqen* getrokken wordt, waarbij iedere winding een uur voorstelt, uren die later weer door dezelfde god verzvolgen worden. Het beeld van de uit zichzelf voortkomende en in zichzelf ondergaande tijd hebben zij op de meest briljante wijze vorm gegeven door de in zijn staart bijtende slang³⁹. Zo representeert de in zichzelf gekromde, circulaire vorm de zich eindeloos herhalen-de=dynamische/cyclische *nechech*-'eewigheid'. Het slangelijf vormt de statische *djet*-'eewigheid'=voltooide cyclus. De, door het zonnekind gesymbo-liseerde, als ruimtetijd gelede scheppingsorde ('dat wat bestaat', zie pagina 9) wordt zo door beide zowel gevormd als omvattend afgegrensd van de ongedifferentieerde oerchaos. Nota bene, dat deze configuratie als *in de tijd geactualiseerd heden* rust op en zich afspeelt tussen de beide leeuwen van 'gisteren' en 'morgen' (=de tijds grenzen) en als *in de ruimte geactualiseerd heden* omvat wordt door de armen die de zon dagelijks (terug)geven in de oostelijke, respectievelijk aannemen in de westelijke horizon (=de ruimtelijke grenzen).

De confrontatie met enerzijds zich steeds vernieuwende, beginnende tijdcycli die zich als beëindigde gebeurtenissen omzetten in starre tijdsduur roept de vraag op of de Egyptenaren gespeculeerd hebben over de mogelijkheid van een 'echt' einde aan de schepping en daarmee 'de tijd'. Een van de voorstellingen omtrent de schepping was dat de scheppergod, die zich als slang 'die vanzelf ontstaan was' in duisternis in de ongedifferentieerde oerocean *Noen* bevond, zich differentieerde: 'zich tot miljoenen (wezens/fenomenen) maakte'. Door het aanvankelijk ongeordend, nl. 'lineair' kronkelende slangelijf (dat zó slechts referentieloze=onkwantificeerbare ruimtetijd innam) tot een cirkel te krommen vormde de scheppergod de grens tussen een deel uit het geheel. Zo had hij deel aan *twee ruimten*: één binnen de kromming (*djeroc*=territorium=*djet*+het tijdsaspect van *nechech*, cf. pagina 8-9) en één erbuiten (oerchaos=*Noen*). Ook had hij zo deel aan *twee tijden*: ná de kromming (*sep tepy*='eerste keer'=*nechech*+het ruimteaspect van *djet*) en ervoor (oerchaos=*Noen*). Daar de Egyptenaren de pre-existentie van de schepping omschreven als 'Toen er nog geen twee dingen waren', blijkt het wezenlijke van de schepping niet de overgang te zijn van absolute ruimteloosheid naar ruimte en van absolute tijdloosheid naar tijd, maar wel die van *onkwantificeerbare* naar *kwantifi-*

39 Egyptisch: *Sed em ra*, 'staart in (de) bek'; Grieks: *ouroboros*.

ceerbare, dat wil zeggen gedifferentieerde, ruimte, respectievelijk tijd.⁴⁰ Deze differentiatie manifesteert zich voorbij het basale niveau van tijd en ruimte in allerlei oppositionele paren die zowel kwalitatieve als kwantitatieve aspecten in zich verenigen. Onbegrensde tegenover begrensde ruimte, is kwalitatief, maar via oppervlaktematen ook in kwantiteiten uitdrukbaar, zo ook land-water. Licht-donker is kwalitatief, maar de afwisselingen zijn telbaar. Het onderscheid goden-godinnen is kwalitatief maar individueel zijn zij telbaar; zo ook goden-mensen en mensen-dieren. Goed-slecht is kwalitatief, maar goede, respectievelijk slechte daden zijn telbaar; dood-leven, enz., enz.⁴¹ Was voor de Egyptenaar een *definitief* einde aan dit bestaan denkbaar?

In Sarkofaagspreuk 1130 (±1950 v.C.) zegt de scheppergod⁴²: 'Ik heb miljoenen jaren doorgebracht (namelijk sinds de schepping) tussen mij en die vermoeide daar (= Osiris, god van de onderwereld), de zoon van (de aardgod) Geb. Ik zal met hem zitten in één plaats; heuvels zullen nederzettingen worden, nederzettingen zullen heuvels worden; huis zal huis verwoesten'. Hier is inderdaad sprake van een herstel van de ongedifferentieerde oertoestand door een omkering van de geordende schepping in zijn tegendeel. M.a.w. de circulaire slang van de 'twee ruimtetijden' ontrolt zich weer. Opvallend is dat, in scherpe tegenstelling tot bijv. de christelijke eschatologie, er geen sprake is van een doelgerichte nieuwe heilsstaat van de schepping, evenmin wordt er een reden gegeven. Het zal gewoon ooit eens gebeuren. De slechts 7 varianten van deze tekst, alle uit één plaats afkomstig, tonen echter aan dat deze gedachte allerminst algemeen goed was. Hij wordt nog explicieter in 4 varianten - en dus(?) nog minder populair - verwoord in het Nieuwe Rijk in Dodenboekspreek 175: 'Ik zal alles vernietigen wat ik geschapen heb. Dit land zal vergaan in Noen, in de vloed

40 Kortom, het is geen schepping uit het niets, maar een *transformatie* van iets bestaands in iets anders bestaands. Ook blijkt er geen fundamenteel antagonisme tussen de scheppergod en de scheppingsmaterie='oerchaos' te bestaan, waardoor de laatste (is immers 'slecht') niet restloos getransformeerd moet worden in het geschapene (is immers 'goed'); cf. Assmann, o.c. (cf. n. 32), p. 21, n. 53. Dit is in overeenstemming met het op pagina 9 gestelde omtrent 'eeuwig(heid)'.

41 Men bedenke dat de kwaliteiten als zodanig wel in discontinue eenheden kwantificeerbaar zijn, maar de *graad* van kwaliteit zelf niet, bijv.: de overgang van vlak land naar bergland, van goed naar slecht enz.

42 Het Egyptisch gebruikt de term *neb er djer(oe)*, dat de egyptologie traditioneel met 'Alheer' vertaalt maar dat feitelijk 'Heer tot aan de (territorium)grens' (van het geordende=schepping) betekent en dus niet een 'ranscendente'=buiten=voorbij de grens van de schepping zich bevindende godheid.

als bij zijn begin. Ik ben het die zal overblijven samen met Osiris, nadat ik mij veranderd heb in de Kettentoe-slang die mensen niet kennen en goden niet zien'.⁴³ Hoewel hier geïmpliceerd wordt dat de hele dynamische tijdvoorraad omgezet is in starre *djet*-ruimte-tijd (=onbeweeglijk=dood=Osiris) met wie de schepper weer als 'lineaire' slang inderdaad in één ongedifferentieerde plaats verenigd is, is het de vraag of - zeker in het Nieuwe Rijk - hier het definitieve einde, als *absoluut* contrapunt van de schepping bedoeld wordt. Als echter, zoals we zagen in de eenheid van de *pre-existentie* de meervoudigheid van de schepping=existentie (*nechech+djet*) toch reeds *potentieel* besloten lag, dan is het niet onlogisch dat datzelfde zou gelden voor de *post-existentie*. Dit komt, omdat door het verval van de schepping tot de *pre-existentie* er juist sprake is van een *tweede* keer=herhaling van die toestand in de *post-existentie*. Een herhaalbare onherhaalbaarheid of een 'pre-existente' *post-existentie* zijn beide een *contradictio in terminis*. Met andere woorden, herhaling van welke aard dan ook impliceert principieel een open 'einde', oftewel het einde is geen definitief einde. De mens kan slechts op grond van ervaringen, d.w.z. in denkbare termen, de ultieme stadia omtrent zijn wereldbeeld (re)construeren. Voorbij een 'open einde' ontbreekt het hem echter aan ervaring en schiet zijn voorstellingsvermogen tekort en blijft hem niets anders over dan in hoge mate in herhaling van denken te vervallen. De beide hier besproken teksten impliceren dan ook niet meer of minder dan dat na de *post-existentie*≈*pre-existentie* - in principe - de scheppergod zich opnieuw (hoeveel keren?) via een (grotere/klei-nere (?)) differentiatie in ruimtetijd *zou kunnen* manifesteren. Of dat zal gebeuren blijft onbeantwoord, juist als resultaat van de paradox dat met het concept van het letterlijk grenzeloze open einde de grenzen van het menselijk denken, in de zin van weten, zijn bereikt.

Het is verleidelijk het bovenstaande in moderne kosmologische termen te formuleren. De kosmos legt een weg af vanuit een *begin*-singulariteit van de ruimtetijd (≈'op één plaats zijn'=Noen) via de 'Big Bang' (≈'de eerste keer'=scheppingsact), gevolgd door differentiatie, 'uitdijend heelal' (≈'tot miljoenen worden') tot een maximale expansie. Hierna volgt een omkering, 'krimpend heelal' (≈'heuvels worden tot nederzettingen, v.v.') die leidt tot een *eind*-singulariteit van de ruimtetijd, 'Big Crunch' (≈'overblijven samen met Osiris')⁴⁴. Ook dit moderne 'gesloten' model sluit (een) nieuwe cyclus/i niet principieel

43 Assmann, o.c. (cf. n. 32), p. 24-25.

44 Zie Hawking, o.c. (cf. n. 2), p. 171, fig. 8.1.

uit⁴⁵. Mag men hieruit concluderen dat onze ervaring en voorstellingsvermogen m.b.t. de tijd uiteindelijk toch niet of nauwelijks verschillen van de Egyptische?

Hoewel de drie theoretische mogelijkheden van het Big Bang-model - een pulserend ('gesloten'), een stabiel ('vlak') en een eeuwig uitdijend ('open') heelal⁴⁶ - op het eerste gezicht even vrijblijvend lijken als de verschillende Egyptische kosmologieën, zijn er belangrijke verschillen. De Egyptische alternatieven liggen nl. geheel binnen het nog ongedeelde religieuze-(proto)wetenschappelijke denksysteem en zijn zuiver speculatief. Bovendien zijn ze gesteld in een cultuurgebonden, dus niet uniforme, (beeld)taal die verschillende aan de natuur ontleende vormen (bijv. slangen) gebruikt, die geen berekenbare prognoses over tijdsduur toelaten. Daarentegen zijn de moderne alternatieven uitkomsten van uniforme, niet-cultuurgebonden, in abstracte wiskundige taal uitgevoerde berekeningen, uitgedrukt in *getallen*, binnen het apart afgebakende wetenschappelijke denksysteem. Gemeenschappelijk daarentegen is, dat het gedachtengoed van een zeer kleine intellectuele elite afkomstig is die tot de grenzen van het denkbare gaat.

Evenzeer een verschil is dat wij met onze doorlopende tijdrekening het unieke en daarmee het *lineaire* in de tijd als primair zien, waarbij we overigens wel degelijk oog blijken te hebben voor het 'herhalende' aspect: 'l'histoire se repète'. De van de levensduur van koningen afhankelijke, in ongelijke en onvoorspelbare intervallen (pagina 8), repeterende tijdrekening van de Egyptenaren stelt ondubbelzinnig het *circulaire* primair, zoals ook het handhaven over eeuwen en zelfs millennia van bepaalde artistieke en religieuze motieven aantoon. Daarbij waren ook zij zich echter zeer wel van het lineaire en unieke aspect bewust, zoals o.a. blijkt uit talloze privé en koningsteksten - teruggaand tot in het Oude Rijk - waarin benadrukt wordt dat de auteur 'zonder zijns gelijke' was of (een) prestatie(s) heeft verricht 'nooit eerder gedaan, sinds de oertijd'. Ook dat men in een te Turijn bewaarde koningslijst niet alleen

45 Voor een grafische voorstelling, zie J. Gribbins voortreffelijke boek over moderne kosmologische theorieën: *Het punt Omega. De speurtocht naar de ontbrekende materie en het uiteindelijke lot van het heelal* (Amsterdam 1989) p. 48, fig. 2.1; zie ook Hawking, h. 3, 8-9.

46 In de in n. 46 genoemde boeken wordt het stabiele model van de hand gewezen, maar blijft het nog in het midden welk van de overblijvende scenario's actueel is, maar sinds kort (berichten in *NRC-Handelsblad*: 9/1 en 28/3/1998) heeft het 'open' model de voorkeur. Echter, door de nog recentere vondst dat neutrino's niet massaloos zijn (idem, 5/6, 8/6/ en 13/6/1998) ligt de zaak toch weer ingewikkelder.

afzonderlijke regeringen totaliseert, maar zelfs de tijd vóór de eenwording tot aan de schepping over 'regeringen' van (half)goden in tienduizenden jaren 'berekend' heeft, toont aan dat men - in ieder geval ten tijde van Ramses II (± 1250) - 'cyclische' troonswisselingen wel degelijk kon zien in een overkoepelend lineair tijdsperspectief dat zowel prehistorische als historische tijd omvat. Met andere woorden er is hier eerder sprake van een *gradueel*, dan van een *fundamenteel* verschil.

De Egyptenaren blijken niet in staat geweest te verwoorden hoe, laat staan waarom, de scheppergod 'vanzelf (in de oeroceaan/chaos) ontstond', evenmin leveren hun meest 'eschatologische' teksten een definitief antwoord over 'het einde'. Ook wij kunnen slechts constateren *dat* een singulariteit basis is van al het zijnde en welke van de oplossingen omtrent het einde van het heelal waar moge zijn, er zal geen mens (meer) bestaan om er verslag van te doen, evenmin als bij het begin. Voorbij de uiterste grenzen denken blijkt even onvoorstelbaar en van even weinig praktisch gevolg te zijn voor zowel de oude Egyptenaar als de moderne mens. Heeft de laatste dan misschien door computers, waarmee hij wel vijf dagen het weer kan voorspellen, i.p.v. droomboeken te gebruiken toch niet minstens een betere greep op de nabije toekomst, op morgen? Het laatste woord hierover laten wij aan twee Egyptenaren, de anonieme auteur van *De welsprekende oasebewoner*, een literaire tekst uit ± 2050 , en Petosiris, een gehelleniseerde Egyptenaar uit ± 330 v.C. in een tekst in zijn graf:

Plan niet voor morgen, voordat hij gekomen is. Men kan niet weten wat (aan ellende) erin zal komen.

en:

(een mens) hij gaat er (nl. het leven) onmiddellijk (weer) uit als [uit] een droom. Men kent de dag niet waarop hij (nl. de dood) komt. Het is gods kundig werk (lett. kunst) de harten erover in onwetendheid te laten.⁴⁷

Zolang dit ook nog voor ons geldt blijken Egyptenaar en moderne mens uiteindelijk in één plaats te zitten (pagina 12) samen met en onder gezag van

47 Cf. Assmann, o.c. (cf. n. 32), p. 14 en 16, n. 38.

Vader Tijd.⁴⁸

-
- 48 De literatuur over dit onderwerp is omvangrijk en meerdere interpretaties van hetzelfde materiaal komen soms voor. Vanuit de hier gegeven beknopte bibliografie kan men echter zijn weg vinden naar alle aspecten van deze materie.
- EGYPTE:
- J. Assmann, *Zeit und Ewigkeit im alten Ägypten. Ein Beitrag zur Geschichte der Ewigkeit* (Heidelberg 1975).
 - idem, *Stein und Zeit. Mensch und Gesellschaft im alten Ägypten* (München 1991) (m.n. h. 2).
 - J. Bergman, 'Introductory Remarks on Apocalypticism in Egypt', in : D. Hellholm (ed.), *Apocalypticism in the Mediterranean World and the Near East* (Tübingen 1983) p. 51-60.
 - J. von Beckerath, *Chronologie des pharaonischen Ägypten* (Mainz am Rhein 1997).
 - L. Depuydt, *Civil Calendar and Lunar Calendar in Ancient Egypt* (Leuven 1997).
 - E. Hornung, *Der Eine und die Vielen. Ägyptische Gottesvorstellungen*, Darmstadt, 1971 (m.n. h. 5).
 - idem, *Over de Oudegyptische Denkwereld* (Leuven 1995) (m.n. h. 2, 4, 6).
 - L. Kákosy, 'Schöpfung und Weltuntergang in der ägyptischen Religion', in: *Studia Aegyptiaca*, 7 (Budapest 1981) p. 55-68.
 - C. Leitz, *Altägyptische Sternuhren* (Leuven 1995).
 - idem, *Tagewählerei* (Wiesbaden 1991).
 - Lexikon der Ägyptologie*, s.v.: Dekade; Dekane; Ewigkeit; Geschichtsbild; Jahreszeiten; Kalender; Monat; Schöpfung; Sonnengott; Stunde; Tagewählerei; Urgott; Uroboros: Verhältnis zur Vergangenheit; Wasseruhr; Zeit; Zeitrechnung.
 - U. Luft, 'Beiträge zur Historisierung der Götterwelt und Mythenschreibung', *Studia Aegyptiaca*, 4 (Budapest 1978) (m.n. p. 167 ff).
 - A. Niwiski, 'Noch einmal über zwei Ewigkeitsbegriffe. Ein Vorschlag der graphischen Lösung in Anlehnung an die Ikonographie der 21. Dynastie', *Göttinger Miszellen* 48 (1981), 41-53.
 - R. A. Wells, 'Re and the Calendars', in: A.J. Spalinger (ed.), *Revolutions in Time: Studies in Ancient Egyptian Calendars* (San Antonio 1994) p. 1-37.
 - W. Westendorff, 'Raum und Zeit als Entsprechungen der beiden Ewigkeiten', in: M. Görg (ed.), *Fontes atque Pontes. Eine Festgabe für Hellmut Brunner* (Wiesbaden 1983) p. 422-435.
- MODERNE KOSMOGONIE:
- J. Gribbin: *Het punt Omega. De speurtocht naar de ontbrekende materie en het uiteindelijke lot van het heelal* (Amsterdam 1989).
 - S. Hawking, *Het heelal. Verleden en toekomst van ruimte en tijd* (Amsterdam 1990).
 - G.J. Withrow, *Het tijdsbegrip in de moderne wetenschap* (Utrecht 1965).